

derdi. Receb 952'de (Eylül 1545) Rey şehrine ulaşan Nizamşâhî, Şah Tahmasb'in maiyetinde bir buçuk yıl kadar kaldı; 953'te (1546) Gürcistan ve Şirvan'a düzenlenen seferlere iştirak etti. 954'te (1547) İran elçilik heyetiyle beraber Ahmednagar'a döndü. Daha sonra da zaman zaman İran'a gidip geldi. Nizamşâhî, Ahmednagar'dan sonra Gülkünde'ye giderek Kutubşâhîler'in hizmetine girdi. 25 Zilkade 972'de (24 Haziran 1565) Gülkünde'de vefat etti.

*Târîh-i Kuṭbî'nin (Târîh-i Elçî-i Nizâm Şâhî) British Museum'da kayıtlı nüshası (Or., nr. 153) 972'de (1565) yazılmış olup 969 (1561-62) yılındaki hadiselerle sona ermektedir. Aynı yerde bulunan farklı tarihlerde istinsah edilmiş iki nüshaya sonradan bazı ilâveler yapılmış ve eser 1200 (1786) yılına kadar getirilmiştir (EP² [İng.], VIII, 73). Eserin Gülkünde'de Sultan İbrâhim Kutubşâh'ın saltanatı devrinde (1550-1580) telif edildiği ve bu sebeple *Târîh-i Kuṭbî* adının verildiği anlaşılmaktadır. İngiltere, Hindistan ve Türkiye'de (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2137) çeşitli yazma nüshaları bulunan eser bir mukaddime ile birbirinden farklı hacimlerde yedi bölümden (makâlât) oluşmaktadır. Her bölüm alt başlıklara (güftâr) ayrılmakta ve her başlıkta bir hükümdarın dönemi ele alınmaktadır. Yazar mukaddimede geleneksel usulde Hz Âdem'den başlayarak peygamberler tarihini anlatır. İlk bölümde İslâm öncesi İran, Yemen ve Arabistan hakkında bilgi verilir. İkinci bölüm Hz Peygamber, Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler ve 1258 yılında Bağdat'ın düşmesine kadar Abbâsî halifelerine ayrılmıştır. Üçüncü bölümde bazı mahallî hânedanlardan, dördüncü bölümde Cengiz Han ve haleflerinden bahsedilir. Beşinci bölüm Türkistan'da Timur'un yükselişi, onun halefleri ve Hindistan'da Ekber Şah'a kadar Bâbürlüler'in tarihi hakkındadır. Altıncı bölüm Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevîler ve Osmanlılar'a tahsis edilmiştir. Son bölümde Delhi sultanlarına dair bilgi veren Nizamşâhî kitabında İbn Cerîr et-Taberî, Beyzâvî, Hamdullah el-Müstevfî ve Hândmîr gibi tarihçilerin eserlerinin yanı sıra kendi şahsî tecrübelerinden ve güvenilir istinsahlardan edindiği şifahi bilgilerden istifade etmiştir. Eserde başka kaynaklarda yer almayan bilgilere de rastlanmaktadır. Meselâ Timur dönemi için zikrettiği kaynaklar arasında Bâbürlüler'in kâtibi Şeyh Zeyn-i Hafî'nin *Vâkı'ât-ı Zeynî*'i dikkat çeker. Aynı şekilde bu bölümde Hümâyûn Şah'ın Gucerât Sultanı Bahadır Şah ve Afganlı Şîr Şah Sur ile iliş-*

kileri hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Karakoyunlular'ın Şah Tahmasb ve Gülkünde'deki Kutubşâhîler'le münasebetlerine dair bilgiler de güvenilir bilgiler arasındadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Nizamşâhî, *Târîh-i Elçî-i Nizâmşâhî*, British Library, Add., nr. 23513; Or., nr. 153; a.mlf., *Târîh-i Kuṭbî* (nşr. Mücâhid Hüseyin Zeydî), New Delhi 1965, s. 185-187, 593-655; Rieu, *Catalogue of the Persian Manuscripts*, I, 107-110; Storey, *Persian Literature*, I/1, s. 113-114; İqtidar Husain Siddiquî, *Mughal Relations with the Indian Ruling Elite*, New Delhi 1983; V. Minorsky, "The Qara-Qoyunlu and the Qutb-Shâhs", *BSOAS*, XVII (1955), s. 50-73; a.mlf., "Nizâm-Şâhî", *EP²* (İng.), VIII, 73.

İQTIDAR HUSAIN SİDDİQUİ

NİZAMŞÂHÎLER

Hindistan'da hüküm süren bir İslâm hânedanı (1490-1636).

Behmenî Sultanı Mahmud Şehâbeddin'in vekili Hasan Nizâmülmülk Bahrî'nin oğlu Melik Ahmed tarafından kurulmuştur. Melik Ahmed, 1489 yılında Mahmud Şehâbeddin'in tahrirleri sonucu babasının öldürülmesi yüzünden ayaklanarak Maharaştra'da babasının iktâ olan Junnar ve civarını ele geçirdi. Üzerine gönderilen Behmenî ordusunu Nikepûr'da bozguna uğratarak başkumandan Cihangir Han ve diğer komutanları öldürttü. Bu zaferin ardından Nizamşâh Bahrî unvanıyla adına hutbe okutarak bağımsızlığını ilân etti (895/1490).

Melik Ahmed bir süre sonra Nizamşâh Bahrî unvanını kullanmamayı uygun buldu. Bu durum Behmenî Sultanı Mahmud Şehâbeddin'i memnun etti ve ondan isyan eden Konkan Valisi Bahadır Gîlânî'ye karşı destek istedi. İsyanın bastırılması üzerine Konkan topraklarının büyük kısmı Ahmed Şah'a verildi. Melik Ahmed 900 (1495) yılında kurduğu Ahmednagar şehri başkent yaptı. 905'te (1500) Devletâbâd'ı ele geçirmesiyle birlikte hükümranlığı bugünkü Maharaştra bölgesinin ötesine geçerek kuzeyde Handeş önlerinden güneydeki Poona, Çakran ve Şolapûr'a, batıda Konan kıyılarında doğudaki Ravenana sahillerine kadar büyük bir alana yayıldı.

Melik Ahmed'in ölümünün (915/1510) ardından yedi yaşındaki oğlu Burhan, Nizâmülmülk unvanıyla tahta geçti. Mükemmel Han da ona nâib tayin edildi. Bu dönemde Bîcâpûr'da Âdilşâhîler, Berâr'da İmâdşâhîler ve Gülkünde'de Kutubşâhîler,

Behmenîler'den ayrılıp bağımsız hale geldiler. Sultan Mahmud Şehâbeddin ise Bîder'deki nâibleri Kâsim Berîd ve oğlu Ali Berîd tarafından yönetilen zayıf bir şahsiyet durumuna düştü.

Bîcâpûr'da hüküm süren Âdilşâh ve Berâr'da hüküm süren İmâdşâh, Burhan Nizamşâh'ın saltanatının başlarında Ahmednagar şehrine göz diktiler. Şehrin civarındaki bazı kaleleri Âdilşâhîler zaptetti. Büyüyünce devlet işlerini bizzat eline alan Burhan Nizamşâh, zaman zaman ciddi sıkıntılarla karşılaşmakla birlikte yirmi yıl boyunca topraklarını korumayı başardı. Gucerât Sultanı Bahadır Şah 1531'de büyük bir ordu ile Nizamşâh'ın topraklarına girdi. Kendisini savunamayan Nizamşâh, Bahadır Şah'ın hükümdarlığını tanımak zorunda kaldı. Makamında bırakılan ve 1537'de İran'dan göç eden Şîf âlimi Şah Tâhir'den etkilenen Burhan Nizamşâh Şîlîği benimsedi. Şîlîğe karşı çıkan Sünnî ulemâsı şiddetli baskı altına alındı. Ahmednagar ve Safevî sarayları arasında dostane ilişkiler kuruldu ve karşılıklı elçilik heyetleri gönderildi. Burhan Nizamşâh ayrıca Bîcâpûr'daki Âdilşâh ve Gülkünde'deki Vicayanagar racasıyla yakın ilişkiler geliştirdi.

Burhan Nizamşâh ölünce (961/1554) yerine oğlu Hüseyin Nizamşâh geçti. Hüseyin Nizamşâh'ın kardeşlerinden bazıları kendisine biat etmediler. Bunlardan Abdülkâdir Sünnî idi. Hüseyin Nizamşâh'ın diğer iki kardeşi amcaları Sultan İbrâhim Âdilşâh'ın yanına sığındı. Bütün bunlar rakip orduların çatışmasına ve tahribata yol açtı. Ahmednagar şehri yağma ve tahrip edildi. İki yıl süren savaş ve kanlıklar sırasında Parendâ'dan Junnar'a, Ahmednagar'dan Devletâbâd'a kadar bütün bölge Nizamşâhîler'in elinden çıktı. Hüseyin Nizamşâh ağır barış şartlarını kabul ederek tahtını koruyabildi.

Hüseyin Nizamşâh'ın bu mağlûbiyeti ve itibar kaybı Dekken bölgesinde güç dengelerini Vicayanagar racası lehine değiştirdi. İtibarını yeniden kazanmak isteyen Hüseyin Nizamşâh, komşu müslüman sultanlarla meselelerini çözerek ortak düşmanları olan racaya karşı onları birleştirmeyi başardı. 1564 yılında Malaprabha ve Krişna nehirleri arasında Bannihata denilen yerde yapılan savaşta raca esir alındı, askerleri dağıtıldı. Hüseyin Nizamşâh 1565'te ölünce oğlu Murtazâ küçük yaşta tahta geçti. Nâiblik görevini üstlenen annesi Honza Hümâyûn kardeşleri Tâc Han ve Aynülmülk'ün desteğiyle yönetime hâkim oldu. Ancak Murtazâ Nizamşâh sal-

tanatının altıncı yılında yönetimi güçlü bir kumandan ve nâib olan Çingiz Han'a devretti (1571).

Çingiz Han, 1574'te Berâr kumandanı Tufal Han'ı yenerek bütün Berâr bölgesini Nizamşâhî topraklarına kattı. Ardından Bîder bölgesini ele geçirdi. Bu durumdan rahatsız olan diğer Dekken sultanları Nizamşâh'a karşı ittifak oluşturunca Nizamşâh geri çekilmek zorunda kaldı. Ancak geri çekilirken Handeş'i işgal etti, Burhân-pûr'u yağmalayarak ateşe verdi. Asîrgarh Kalesi'ne sığınan Handeş Sultanı Mîrân II. Muhammed Şah, müttefiklerinden beklediği desteği alamayınca savaş tazminatı ödemek suretiyle barış yaptı. Çingiz Han'ın Nizamşâhî sarayında çok güçlü bir kişi olarak temayüz etmesi muhaliflerini kuskandırdı ve zehirlenerek öldürüldü. Onun yerine getirilen nâib Salâbet Han döneminde ticaret, sanat ve kültür alanında ilerlemeler kaydedildi, refah arttı, yeni eğitim kurumları açıldı, barış ve huzur hâkim oldu. İsyan eden Şehzade Burhan maîlûp edilerek hapse atıldı (988/1580). Bir müddet sonra da Sultan Murtazâ akîf dengesini yitirdi. Bu dönemde Salâbet Han'ın gerçek hükümdar gibi hareket etmeye başlaması bazı kumandanlar arasında hoşnutsuzluğa yol açtı. 993'te (1585) Burhan Han hapisten kaçarak İmparator Ekber Şah'ın Lahor'daki sarayına sığındı.

1586'da Salâbet Han'ın hâkimiyeti kaybetmesiyle kargaşa başladı. Ertesi yıl Murtazâ Nizamşâh'ın ölümüyle birlikte Nizamşâhîler çöküş sürecine girdi. Murtazâ'nın yerine geçen Şehzade Hüseyin Nizamşâh'ın nâib olarak tayin ettiği Mirza Han halka karşı gaddarca davrandı. Bu ortamda Dekkenli kumandanlar Şehzade Burhan'ın on

iki yaşındaki oğlu İsmâil'i tahta geçirdiler (998/1589). II. Hüseyin Nizamşâh ve adamları öldürüldü. İsmâil Nizamşâh döneminde Şîlîğin yerini tekrar Sünnîlik aldı. Bu arada Berâr'da ayaklanmalar başladı. Bîcâpûr Sultanı Âdilşah karışık durumdaki faydalanarak Nizamşâhî topraklarını işgal etti. Âdilşah'a Parenda Kalesi'yle birlikte 275.000 altın sikke verilerek barış sağlanabildi.

Bâbürlü Sultanı Ekber Şah 1591'de kendisine sığınan Burhan Han'ı oğlu İsmâil Nizamşâh üzerine sefere memur etti. Ayrıca Mâlvâ sûbedârı ile Handeş Hükümdarı Raja Ali Fârûki'den Nizamşâhîler'e karşı kendisine yardım etmelerini istedi. Burhan Han, II. Burhan Nizamşâh unvanıyla tahta geçti ve yönetime hâkim oldu (Receb 999 / Mayıs 1591). II. Burhan Nizamşâh zamanında Şîlîk tekrar devletin resmî mezhebi haline geldi. II. Burhan, Âdilşah tarafından zaptedilen yerleri ve kaleleri geri almak için Bîcâpûr sınırlarına kadar gitti. Yapılan savaşta kayıplar veren Nizamşâh, Güney Hindistan'da Ekber Şah'a karşı müslüman sultanların birliğini isteyen Handeşli Raja Ali Fârûki'nin aracılığı ile barış yapmayı kabul etti.

II. Burhan Nizamşâh'ın ölümünün (1003/1595) ardından ülkede karışıklıklar çıktı. Halef tayin ettiği oğlu İbrâhim tahta çıktıktan dört ay sonra Bîcâpûr ordusuna karşı savaşırken öldürüldü. Onun ölümüyle birlikte kumandanlar arasında Nizamşâhî tahtına kimin geçeceği hususunda anlaşmazlık çıktı ve sonunda II. Burhan Nizamşâh'ın küçük oğlu Bahadır Şah'ın tahta geçmesine karar verildi. Bu sırada Ekber Şah'ın oğlu ve Mâlvâ Sûbedârı Murad, Ahmednagar'ı işgal ederek kaleyi kuşattı. Bu durum, müslüman ve Hindu halkını bağımsızlıklarını korumak için birlikte savunma yapmaya sevketti. II. Burhan Nizamşâh'ın kız kardeşi Çend Bîbî güçlü bir ordu hazırlattı. Nizamşâhî kumandanları ve askerleri onun önderliğinde Ahmednagar Kalesi'ni cesaretle savundular. Uzun süren kuşatma ve çatışmalardan yorulan Çend Bîbî barış için görüşmeye razı oldu. Bâbürlü kumandanları, Berâr bölgesinin kendilerine bırakılması şartıyla Bahadır'ı hükümdar olarak kabul ettiler. Çend Bîbî bu olayın ardından Ekber Şah'la barış yapmasına karşı çıkan kumandanlar tarafından öldürüldü. Bâbürlüler onun ölümünden sonra bütün Güney Hindistan'ı işgal ettiler. Ahmednagar Kalesi'ni ele geçiren Bahadır Nizamşâh'ı esir aldılar.

Ahmednagar'ın düşmesinin ardından Nizamşâhî kumandanları iki rakip gruba ay-

rıldı. Habeş asıllı bir köle olan Melik Anber, Dekken'de tekrar Nizamşâhî hâkimiyetini canlandırdı. I. Burhan Nizamşâh'ın torunu Şehzade Ali'yi II. Murtazâ Nizamşâh unvanıyla tahta geçirdi; kendisi de nâib sıfatıyla devlet idaresini eline aldı. Ekber Şah'ın Dekken Valisi Abdürrahim Hân-ı Hânân ile görüşmeler yaparak onunla barış imzaladı (1009/1600). Kendisine biat etmeyen bütün Nizamşâhî kumandanlarını ortadan kaldırarak otoritesini pekiştirdi.

Melik Anber, Bâbürlü tahtına çıkan Cihangir'in birçok problemle karşılaşmasından yararlanarak pek çok kaleyi geri aldı. Ancak Bâbürlüler'i Ahmednagar'dan çıkaramadı. Daha sonra Devletâbâd Kalesi'ni ele geçirmek için merkezini Parenda'dan Junnar Kalesi'ne taşıdı. Melik Anber'in Bâbürlüler'e karşı Dekken'de elde ettiği askerî başarılar Bîcâpûr Sultanı II. İbrâhim Âdilşah'ı Bâbürlüler'e karşı onlarla iş birliği yapmaya sevketti. Melik Anber de Bîcâpûr sarayı ile bağlarını güçlendirmek amacıyla oğlu Feth Han'ı Bîcâpûr'un ilk Habeşli asilzadesi olan Yâkût Han'ın kızı ile evlendirdi (1599). Ardından Bâbürlüler'le savaş tekrar başladı. Dekken Valisi Abdürrahim Hân-ı Hânân, Melik Anber karşısında başarısız oldu. Melik Anber'in ordusu düşmana baskınlar düzenleyerek ağır kayıplar verdi. 1610'da II. Murtazâ Nizamşâh azledilip zehirlendi ve III. Burhan Nizamşâh tahta geçirildi. Bu dönemde Maharaştra'da stratejik öneme sahip bir yer olan Khirki'yi (Evrengâbâd) kendisine yeni merkez edinen Melik Anber, Bankot'tan Bessein'e, güneydeki Bîcâpûr sınırlarına, güneydoğudaki Bîder'den kuzeydeki Handeş'e kadar büyük bir alanda hâkimiyet kurdu. Balaghat (Güney Berâr) bölgesi de Nizamşâhî Devleti'nin sınırları içerisinde bulunmaktaydı. Melik Anber'in çabalarıyla Nizamşâhîler yeniden güçlü ve itibarlı bir devlet haline geldi. Ancak Cihangir Şah, 1617'de oğlu Hürrem kumandasında Melik Anber'e karşı yeni bir harekât başlatınca zor durumda kalan Melik Anber, Bâbürlüler'den aldığı kaleleri teslim ederek anlaşma yaptı. Melik Anber, barışın sağlanmasının ardından ordunun güçlenmesi ve halkın refahının iyileştirilmesi için çalıştı. Köylü ve çiftçilerin yararına reformlar yaptı. Yolların güvenliğini sağladı. Kanal, tünel ve sarnıçlar inşa ettirdi. Habeşliler'in de yer aldığı bağımsız bir askerî güç oluşturdu. İstihbarat sistemini yeniden düzenledi. Eğitim kurumlarını geliştirdi.

Melik Anber'in ölümü (1035/1626) üzerine onun yerine nâiblik makamına getirilen büyük oğlu Feth Han ordu üzerinde hâ-

Nizamşâhî Sultanlığı

kimiyet kuramadı. Bîcâpûr'a karşı giriştiği savaşı kaybedince Nizâmşâhî sarayında aleyhine planlar kurulmaya başlandı. Bu sırada III. Burhan Nizâmşâh bir suikast sonucu öldürüldü (1041/1632). Feth Han, III. Burhan Nizâmşâh'tan sonra on yaşındaki Şehzade Hüseyin Nizâmşâh'ı tahta geçirdi. Ancak Nizâmşâhî kumandanları kendisiyle iş birliği yapmayı reddedince Devletâbâd Kalesi'ni Bâbürlüler'e teslim ederek Şah Cihan'ın hizmetine girdi. Diğer Nizâmşâhî kumandanları ise hânedan mensuplarından birini III. Murtaşâ Nizâmşâh unvanıyla Nizâmşâhîler'in yeni sultanı ilân eden Maratha prensi etrafında birleştiler (Eylül 1633). Şah Cihan 1636 Şubatında savaş için Devletâbâd'a gelince Maratha prensi karşı koyamayıp III. Murtaşâ Nizâmşâh'ı Bâbürlüler'e teslim etti. Böylece Nizâmşâhîler hânedanı sona ermiş oldu.

Nizâmşâhîler döneminde kültür ve sanatta ilerleme kaydedildi. Ahmednagar, Devletâbâd, Jalna, Junnar, Paithan ve Khirki'de çeşitli mimari eserler inşa edildi. Melik Ahmed, Nikapûr'da kazandığı zaferden sonra burada Bâğ-ı Nizâm adıyla anılan muhteşem bir bahçe ile güzel eserler yaptırdı. Nizâmşâhîler şehir ve kasabalar, büyük camiler, saray ve bahçeler yaptırdılar; eğitim ve öğretimi, ilmî faaliyetleri desteklediler. Melik Ahmed tarafından kurulan Ahmednagar X. (XVI.) yüzyılda Hindistan'ın en meşhur şehirlerinden biriydi. Ekber Şah'ın sarayında melikü's-suarâ olan Feyzi-i Hindî, 1591'de Ahmednagar'a özel bir temsilci olarak geldiğinde şehrin güzelliği ve haşmeti karşısında şaşkınlığını gizleyememişti. Nizâmşâhîler döneminde Portekizliler'le kurulan dostça ilişkiler neticesinde deniz ticaretinde büyük ilerleme sağlanmıştı.

BİBLİYOGRAFYA :

Ali b. Azîzullah et-Tabâtâbâi, *Burhân-ı Me'âşir*, Delhi 1355/1936, s. 225; Ebû'l-Feyz b. Mübârek (Feyzi-i Hindî), *İnşâ-i Feyzi* (ed. A. D. Erşed), Lahor 1973, s. 103-107; Ebû'l-Fazl el-Allâmî, *Ekber-nâme*, Kalküta 1887, II, 745, 752, 756-758, 763, 774-775, 789; Firîşte, *Gülşen-i İbrâhîmî*, Kanpûr 1884, s. 94-166; Cihangir, *Tüzük-i Cihângîrî* (nşr. Seyyid Ahmed Han), Aligarh 1864, s. 75, 77, 95, 107-108, 153; Abdülbâki Nihâvendî, *Me'âşir-i Rahîmî* (nşr. M. Hidâyet Hüseyin), Kalküta 1925, II, 415, 417, 423-429; R. Shyam, *The Kingdom of Ahmadnagar*, Varanasi 1966; *History of Medieval Deccan: 1295/1724* (ed. Harun Khan Sherwani - P. M. Dîoşhi), Hyderabad 1974, III, 261-268; P. B. Gadre, *Cultural Archaeology of Ahmadnagar during Nizamshahi Period (1494-1632)*, Delhi 1986; C. E. Bosworth, *The New Islamic Dynasties*, Edinburgh 1996; J. Burton-Page, "Malik Ahîmad Bahîrî", *EP* (İng.), VI, 269; Marie H. Martin, "Nizâm Şâhis", a.e., VIII, 73-75; Z. A. Desai, "Ahîmadnagar", *Elr.*, I, 665; Ebû'l-Fazl Hatîbî, "Ahîmed Nizâm Şâh", *DMBİ*, VII, 96-98.

İQTİDAR HUSAIN SİDDİQUI

NİZÂMÜLMÜLK

(نظام الملک)

Ebû Ali Kıvâmüddîn
(Giyâsüddeve, Şemsülmille) Hasen
b. Alî b. İshâk et-Tûsî
(ö. 485/1092)

Büyük Selçuklu veziri,
Ortaçağ İslâm dünyasının en başarılı
devlet adamlarından.

21 Zilkade 408'de (10 Nisan 1018) Horasan'ın Tûs şehrine bağlı Râdkân köyünde doğdu. Sultan Alparslan kendisini vezir tayin ettiğinde Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh tarafından Nizâmülmülk, Kıvâmüddeve ve'd-dîn ve Razî emîri'l-mü'minîn lakapları verilmiş, ayrıca Tâcül-hazretayn, Vezîr-i Kebîr, Hâce-i Büzürg ve Atabekül-cüyûş gibi lakaplarla anılmıştır. Babası Ali b. İshak, Gazneliler'in Tûs âmili ve Nûkân kasabasının dihkânı idi. Annesini henüz bebekken kaybeden Nizâmülmülk'ün eğitimiyle babası ilgilendi. Babasının çok fakir olduğu ve bu yüzden çocuklarının eğitimiyle ilgilenemediğine dair rivayetler doğru değildir.

Nizâmülmülk, Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledikten sonra Halep'te Ebû'l-Feth Abdullah b. İsmâil el-Halebî'den, İsfahan'da Muhammed b. Ali b. Muhammed'den, Nişâbur'da Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî'den, Bağdat'ta Ebû'l-Hattâb b. Batr'dan hadis okudu. Ebû Abdullah b. Muhammed et-Tûsî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahyâ el-Müzekkî, Abdülkerîm el-Kuşeyrî gibi muhaddislerden hadis rivayet etti. Ayrıca devrin meşhur âlim, edip ve şairlerinin sohbet meclislerine ve derslerine katılıp inşâ ve hitabet sanatında ileri bir seviyeye ulaştı. Onun Hasan Sabbâh ve Ömer Hayyâm ile arkadaş olduğu, bunlarla birlikte Şâfîî âlimi Hibetullah Muvaffak-Lidînilâh en-Nisâbü'rî'nin derslerine devam ettiği ileri sürülür. Ancak 408'de (1018) doğan Nizâmülmülk'ün 438 (1046-47) veya 445'te (1053) doğan Hasan Sabbâh ile birlikte aynı hocanın öğrencisi olması uzak bir ihtimaldir.

Babasıyla beraber Gazneliler'in Horasan valisi Ebû'l-Fazl Sûrî'nin yanında görev alan Nizâmülmülk, Dandanakan Savaşı'nın ardından babası ile birlikte Tûs'tan Hüsercird'e, oradan Gazne'ye gitti. Horasan tamamen Selçuklular'ın eline geçince baba oğul Selçuklular'ın hizmetine girdi. Nizâmülmülk, bir süre Melik Alparslan'ın veziri Ebû Ali Ahmed b. Şâdân tarafından idarî hizmetlerde görevlendirildi, daha son-

ra onunla geçinemeyip Çağrı Bey'in yanına Merv'e gitti ve kendisinden büyük ilgi ve yakınlık gördü. Çağrı Bey'in Nizâmülmülk'ü oğlu Alparslan'a takdim ederken onu baba gibi kabul etmesini istediği rivayet edilir (İbn Hallikân, I, 395).

Nizâmülmülk, Çağrı Bey'in ölümünün (451/1059) ardından Tuğrul Bey döneminde (1040-1063) Horasan'ı yönetti. Alparslan'ın, kardeşi Süleyman ile giriştiği taht kavgası sırasında Alparslan'ın yanında yer aldı. İdarî ve siyasî kabiliyetleriyle onun dikkatini çekti. Alparslan tahta geçtikten bir ay sonra Kündürf'yi azledip yerine Nizâmülmülk'ü tayin etti (13 Zilhicce 455 / 7 Aralık 1063). Malazgirt Muharebesi hariç Alparslan'ın bütün seferlerine katılan Nizâmülmülk, bu savaşların kazanılmasında ve Kutalmış'ın isyanının bastırılmasında önemli rol oynadı. Sultan Melikşâh'ın rakiplerini bertaraf ederek tahta geçmesinde büyük hizmetleri oldu. Sultan Melikşâh zamanında Büyük Selçuklu Devleti için ciddi bir tehlike teşkil eden Hasan Sabbâh ve adamlarıyla mücadeleyi bir devlet politikası haline getirdi. Sultan Melikşâh, Hasan Sabbâh'a karşı bir askerî harekât başlatmadan önce bir mektup göndererek faaliyetlerinden vazgeçmesini, aksi halde kalelerini yerle bir edeceğini bildirmiş, Hasan Sabbâh ise sultana verdiği cevapta Nizâmülmülk'ü entrikacılıkla suçlamıştır (Sultan Melikşâh ile Hasan Sabbâh'a izâfe edilen mektuplar ve Nizâmülmülk'ün bu konuyla ilgili olarak Sultan Melikşâh'a sunduğu arzı ile sultanın ona cevabı Nasrullah Felsefî tarafından "Çehâr-Nâme-i Târîhî" adıyla yayımlanmış [*Çend Makâle-i Târîhî ve Edebî*, s. 405-433] ve "Erba'a resâ'il târîhiyye" ismiyle Arapça'ya çevrilmiştir [*ed-Dirâsâtü'l-edebiyeye*, VII/3-4, Beyrut 1965, s. 270-302]).

Uzun süren vezirliği sırasında devlet yönetimine tam anlamıyla hâkim olmasından rahatsız olan bazı devlet adamları Nizâmülmülk'ün idarî tasarruflarını, evlât ve kölelerinin önemli mevkileri ele geçirmelerini bahane ederek onu sultana şikâyet ettiler. Sultan Melikşâh bu şikâyetler üzerine Nizâmülmülk'ü huzuruna çağırıp dinledi. Her defasında onu haklı bularak yetkilerini arttırdı ve şikâyetçileri ağır cezalara çarptırdı. Şikâyetlerden bir sonuç alınmadığını gören Terken Hatun ile veziri Tâcülmülk, Müstevfî Mecdülmülk ile Ârîzu'l-ceyş Sedîdülmülk'ün desteğini sağladıktan sonra açıkça Nizâmülmülk aleyhine konuşmaya başladılar. Oğlu Mahmud'u veliaht tayin ettirmek isteyen ve bu hususta Nizâmülmülk'ü yegâne engel gören